

معادله قرآن و حکمت در حکمت صدرایی

The Equality between Koran and Theosophie in Sadra's Theosophie

Naser Mohammadi

ناصر محمدی*

Abstract:

This paper aims to study differences between the theosophie and philosophy. Theosophie is beyond philosophy. Theosophie is theophanic philosophy of human soul, spirit, deed and act and is the result of a kind of revelation and intuition and is beyond mere theoretical and controversial issues. Theosophie is a blessing knowledge and is the result of divine grace; however philosophy for every wise man is obtained after learning preliminaries and a little practice in rational issues. Therefore, obtaining theosophie is not feasible for anyone and requires some preparations and conditions in which some of them are scientific and theoretical and part of them are practical and moral. They are in fact moral of theosophie seekers and theologian is a person who is endowed with good morals and he himself is the embodiment of practical theosophie. Sadra based on the Koran's and traditions' emphasis on the theosophie term, prefers theosophie term to philosophy term; however, his defined theosophie is transcendental, it means a religious and Koranic theosophie which is taken from Koran and traditions. Sadra's theosophie corresponds to Koran and all of the Sadra's works is the field of this correspondence. Therefore, because of his great efforts and careful considerations to Koran and exoteric interpretation, the obtained theosophie is transcendental and is more superior to the other philosophies.

Key Words: Philosophy, Theosophie, Koran, Exoteric Interpretation, Moral of Theosophie, Koranic Theosophie

چکیده:

این مقاله، به تفاوت‌های حکمت و فلسفه پرداخته است. حکمت فراتر از فلسفه است. حکمت، فلسفه متجلی در جان و روح و فعل و عمل آدمی است و حاصل نوعی مکاشفه و شهود، و فراتر از مباحث نظری و بحثی صرف است. حکمت، دانشی موهبتی و حاصل فیض الهی است؛ اما فلسفه، برای هر صاحب عقلی، پس از کسب مقدمات و اندکی ممارست در مسائل عقلی حاصل می‌شود. لذا تحصیل حکمت برای هر کس میسر نیست و مقدمات و شرایطی دارد که برخی علمی و نظری و برخی عملی و اخلاقی‌اند. آن‌ها در واقع، اخلاق حکمت جویی‌اند و حکیم فردی است متخلّق که خود تبلور حکمت عملی است.

صدرایا، با توجه به عنایت «قرآن» و احادیث به واژه حکمت، آن را بر واژه فلسفه ترجیح می‌دهد؛ اما حکمت مورد نظر او متعالی است، یعنی حکمتی است دینی و قرآنی و برگرفته از «قرآن» و احادیث. حکمت صدرایی در انطباق با قرآن است و تمامی آثار صدرایا، عرصه این انطباق است. بدین لحاظ و به سبب اهتمام فراوان او به «قرآن» و تأویل، حکمت حاصله متعالی است و از دیگر فلسفه‌ها برتر است.

واژگان کلیدی: فلسفه، حکمت، قرآن، تأویل، اخلاق حکمت، حکمت قرآنی

مقدمه

کسی به نام «حکیم» نامیده نشده است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰: ب: ۵۸-۶۱).

بنابراین صدرا ریشه تاریخی حکمت را نخست از انبیاء دانسته و به دفعات، درباره ارتباط حکمت و نبوت سخن گفته است. به عنوان مثال، در «مفاتیح الغیب» گفته است: حکمت، آیین انبیاء و اولیاء است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۶: ۵۸-۶۱)؛ و در «اسفار» گفته است: «خداوند در مواضع مختلف «قرآن» خود را حکیم خوانده است. در «قرآن»، انبیاء و اولیای خدا نیز حکیم خوانده شده‌اند» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱: ۲۲)؛ «پیامبران از جنس حکما و فردی از میان آنها هستند» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱: ۶۳۹). و به طریق عکس، حکما نیز پیامبران و وارثان آنها یعنی راسخان در علم هستند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰: الف: ۳۱). «کسی که دین انبیا را ندارد، چیزی از حکمت نمی‌داند و از جمله حکما نیست» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۶: ۲۰۶).

از اینجا دانسته می‌شود که مبنای کلام صدرا، تطابق و هماهنگی شرع و عقل است. حکمت و شریعت، مخالف یکدیگر نیستند و هدف آن دو، یکی است؛ و اگر تعارضی هم به نظر بیاید، ضعف از ناحیه ما و در عدم توانایی ما در تطبیق آن دو بر یکدیگر است. حاشا که شریعت روشن الهی، با معارف یقینی ضروری تعارض داشته باشد و قوانین فلسفه، با قوانین کتاب و سنت مطابق نباشند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۳: ۳۲۶-۳۲۷؛ همان، ج ۸: ۳۰۳).

صدرالمتهلین، در مذمت فلاسفه‌ای که انوار حکمت را از آیین شریعت و کتاب و «قرآن» نمی‌گیرند، چنین گفته است: «فانت ایها العالم ما لم یکن علومک مقتبسة من مشکوة النبوة فلست بعالم بالحقیقة، بل بالتسمیة المجازیة، لدلالة قوله «و يعلمهم الكتاب والحكمة»، بحسب مفهوم العکس

معناشناسی و تبیین دقیق «حکمت»، ابعاد و طرق آن و نام‌های دیگر حکمت در نظام فکری ملاصدرا، بحث‌هایی است که در بخش اول این مقاله و با هدف انطباق «حکمت» بر «قرآن» و برقراری معادله‌ای میان آن دو تعقیب می‌شود. مباحث بخش دوم مقاله، به واقع درباره شرایط و مقدمات تحصیل حکمت است که برخی نظری و برخی عملی هستند و در نهایت، هر دو اخلاق حکمت آموزی‌اند؛ رفتارهایی برای آمادگی‌های ذهنی و روحی، تا حکمت با جان و فکر آدمی عجین گردد.

۱- معناشناسی واژه «حکمت»

۱-۱- نبوت و حکمت

صدرا در رساله «حدوث العالم»، از آغاز فلسفه سخن گفته و ریشه‌های حکمت را در آیین انبیاء جست‌وجو کرده است؛ چرا که نخستین حکیمان، حضرت آدم(ع) و پس از او، شیث و هرمس یا ادریس نبی(ع) (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۱۱۹) و سپس حضرت نوح(ع) بوده‌اند. او، حکمت روم و یونان قدیم را دیرپای ندانسته و اولین فیلسوف روم و یونان را تالس ملطی معرفی کرده است. سپس او از پنج حکیم مشهور یونانی یاد کرده و مدعی گردیده که آنها، نور حکمت را از کانون نبوت گرفته‌اند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۸: الف: ۱۵۲-۱۵۷).

در رساله «کسر اصنام الجاهلیه» آمده است که اول حکیم، لقمان حکیم است که در زمان داود نبی(ع) در سرزمین شام سکونت داشته و انبازقلس حکیم به نزد او آمد و شد می‌کرده و حکمت را از او فرا گرفته است. مأخذ علوم الهی فیثاغورث، از اصحاب سلیمان(ع) بوده است. سقراط، افلاطون و ارسطو نیز حکیمان واقعی بوده‌اند و پس از ایشان،

۴۴۰ و ۳۲۵؛ همان، ج ۴: ۳۰۵؛ همان، ج ۵: ۴۱۲ و ۴۱۵): «آن‌ها که از محسوس ترقی کرده و معقول را و مبدأ و معاد را اثبات کرده‌اند؛ اما دینی برایشان نیست و پیرو عقل ناقص آلوده به آفات نفس و شیطان‌اند» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۱۱۵).

از این بیان صدرای روشن می‌شود که تفاوت فیلسوف حقیقی و آن که فلسفه را به خود بسته، چنین است که فیلسوف حقیقی، دین‌دار و مبراً از آفات نفسانی و شیطانی است؛ اما متفلسف، به اضداد این‌ها متصف است. البته هر دو در این نقطه مشترک‌اند که توانسته‌اند از حد محسوس به سوی معقول ترقی کنند. صدرای، در خصوص حکمت نیز همین تقسیم‌بندی را اعمال می‌کند؛ و لذا عده‌ای را مشهور به حکمت (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۵: ۱۶۰؛ همو، ۱۳۷۹، ج ۲: ۳۶۱) و یا حکیم باحث (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۲۲۹) و طرفدار حکمت بحثی خوانده است. در مقابل، از عده‌ای به عنوان حکیم حقیقی (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۳۶۰)، حکیم شامخ (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۲۲۹)، حکیم راسخ (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۸: ب: ۲۱۹ و ۲۳۶؛ همو، ۱۳۷۹، ج ۲: ۳۶۱)، حکیم عارف (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۳: ۹۹)، حکیم الهی (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۳: ۴۵۷)، حکیم ایمانی (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۳۰۹)، حکیم ربّانی (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۲: ۲۲) و یا موصوف به حکمت یاد کرده؛ و گاهی نیز میان فیلسوف حقیقی و حکیم حقیقی جمع کرده و از اصطلاح حکیم فیلسوف (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۵: ۳۲۲) بهره برده است.^۲

قاعده صدرای برای رسیدن به اصل نیک‌بختی‌ها، کسب حکمت حقه و علم به خداوند است. مقصود وی از حکمت حقه، علم به خداوند، صفات و افعال او، ملک و ملکوت خدا، علم به روز رستاخیز

علی ذلک، فافهم» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۳: ۱۵۵). از این جهت، مرحوم سبزواری ملاصدرا را مصداق حکمایی می‌داند که در آثار خود، بین عقل و نقل و ذوق جمع کرده و کلمات اهل عصمت را برهانی کرده‌اند (سبزواری، ۱۳۸۶: ۵۹۷-۵۹۸).

۱-۲- فلسفه یا حکمت؟

نزد ملاصدرا - همچون سایر فیلسوفان مسلمان متأخر ایرانی - حکمت و فلسفه غالباً به صورت مترادف به کار رفته است؛ بر خلاف دوره‌های متقدم فلسفه اسلامی که بسیاری از فلاسفه و متکلمان، همچون فخر رازی، در صدد تمایز نهادن میان آن‌ها بودند (نصر، ۱۳۸۲: ۱۵۶). به عنوان مثال، صدرای، در «اسفار»، پس از تعریف فلسفه، در بحث اقسام فلسفه، از اقسام حکمت نام برده و این دو را به جای هم قرار داده است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱: ۲۰-۲۲)؛ و یا در «تفسیر القرآن» گفته است: «انّ اجلّ الصناعات و أشرف الاعمال القلبية و الافعال الملكية تحصيل الصناعة المسماة عند طائفة بالحكمة و الفلسفة» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۳).

اما باید بدانیم که حکمت مورد نظر صدرای، معادل فلسفه حقیقی است؛^۱ و او آن را غیر از فلسفه جمهور خوانده است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۸: ب: ۱۸۶). او، در رساله «سه اصل»، صریحاً گفته است: «و مراد از این علم، نه علمی است که آن را فلسفه گویند و فلاسفه آن را دانند» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: الف: ۸). او، حکمت را غیر از مجادلات کلامی، تقلیدات عامیانه، تخیلات صوفیانه و فلسفه بحثی معرفی کرده (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳: ۱۰)؛ و بسیار از اصطلاح «متفلسفه» بهره برده است؛ یعنی کسانی که خود را به فلسفه می‌بندند، در حالی که اهل آن نیستند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۳: ۴۶۲،

۱) حکمت، علم به عقایات ثابت الوجود و شناخت احوال معانی کلی موجود بما هو موجود است؛ چرا که در درک جزئیات متغیر و دگرگون پذیر، کمالی نیست.

۲) حکمت، شناخت حقایق اشیاء است، چنان که هستند، به اندازه طاق انسان و بر اساس تحقیق برهانی، نه ظن و تقلید (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۱۵؛ همان، ج ۵: ۲۷؛ همان، ج ۱: ۲۰-۲۲؛ همان، ج ۳: ۱۴۷؛ همو، ۱۳۷۸-ب: ۱۹۱؛ همو، ۱۳۸۰-الف: ۳۱؛ همو، ۱۳۷۸-الف: ۱۴۹-۱۵۰؛ همو، ۱۳۸۶: ۲۲۶-۲۲۷ و ۶۶۷).

تعریف دوم: دومین تعریف را می توان تعریف حکمت ذوقی یا تأله تلقی کرد. به واقع، «حکمت بحثی، توغل در بحث و بحث صرف بودن است؛ ولی حکیم متأله، متوغل در تأله است، از تخلق شروع می کند تا به تحقق می رسد و حکمت تصویری صرف نیست» (اعوانی، ۱۳۸۴: ۸). این تعریف نیز به دو گونه و با دو تعبیر در آثار صدرا آمده است:

۱) «حکمت، استکمال نفس انسانی است به اندازه طاق بشری، برای تشبه به باری در علم و عمل» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱: ۲۰-۲۲).

۲) «حکمت، نور ایمانی است که از سوی خدا در قلب انداخته می شود و سبب روشنی و تصفیة قلب از کدورات نفسانی ظلمانی است» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۶: ۲۲۶-۲۲۷؛ همو، ۱۳۷۹، ج ۴: ۳۹۳؛ همان، ج ۵: ۳؛ همو، ۱۹۸۱، ج ۵: ۵۱۴).

حکمت ذوقی، حقیقتی است که در وجود آدمی تجلی می کند و تنها در ذهن او نیست. بنابراین حکمت های بحثی و ذوقی، متعلق به دو حوزه متفاوت از حکمت نیستند؛ بلکه دو درجه از یک حکمت اند؛ دو درجه ای که به نحو طولی، به یکدیگر وابسته اند، بی آن که دو معرفت متباین باشند.

مجموعه تعاریف صدرا که مشیر به حکمت بحثی است، تلفیقی است از تعاریف حکمت در

و منازل و مقامات آخرت است. اعتقاد و گرایش قلبی به این امور، ایمان حقیقی است و این ایمان و این حکمت، خیر فراوان و فضل بزرگی است که خدا به هر کس بخواهد می دهد؛ و کسب آنها، انسان را در گروه فرشتگان مقرب الهی قرار می دهد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰-الف: ۹-۱۰).

بنابراین فلسفه حقیقی یا حکمت، چیزی بیش از تعدادی اصطلاح و معلومات ذهنی است و صرف تفکر و اندیشه بحثی رایج نیست؛ بلکه حکمت حقیقی یا همان حکمت الهی و علم به خدا و افعال اوست. این حکمت، ایمان حقیقی و مقرب انسان به خداست؛ اشرف از فلسفه و در سطحی متعالی است؛ و به معنای واقعی کلمه، دینی است؛ چرا که متصف به آن، دین دار و به دور از آفات نفسانی و شیطانی است.

۳-۱- تعریف حکمت و فلسفه

«طی قرن ها، تلاش صاحب نظران مسلمان در مکاتب فکری مختلف بر این بوده است که معنای حکمت و فلسفه را در پرتو «قرآن» و حدیث - که لفظ حکمت در هر دوی آنها آمده - تعریف کنند» (نصر و لیمن، ۱۳۸۳، ج ۱: ۴۳). صدرا نیز در آثار خود، توجه ویژه ای به تعریف حکمت یا همان فلسفه به معنای خاص نشان داده است. در این باب، او بیش از یک تعریف ارائه داده؛ اما با این که تعریف فلسفه در هر مکتب فکری متفاوت است، ولی تعریف ملاصدرا از فلسفه، تلفیقی است. در مجموع و پس از احصای آثار مختلف صدرا، دو تعریف کلی از حکمت و فلسفه به دست می آید:

تعریف اول: یکی از دو تعریف، بر اساس توجه به بعد بحثی، تصویری و نظری حکمت است و در یک جمله، تعریف حکمت بحثی است. صدرا این تعریف را با دو تعبیر متفاوت ولی قریب المأخذ ذکر کرده است:

حق، و معرفت افعال و آثار حق. صدرا مجموع این‌ها را علوم توحیدی نامیده و آن‌ها را به ترتیب افضلیت، چنین رتبه‌بندی کرده است: (۱) توحید ذات، (۲) توحید صفات، (۳) توحید افعال (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۵۸). (ب) علم به معاد، که آن نیز شامل معرفت نفس، معرفت قیامت، و علم نبوات است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۸-الف: ۱۴۹؛ همو، ۱۳۸۶: ۵۴۰).

حتی فراتر از این، حکمت تنها همان علم به خداست از دو جهت: ۱- علم به حق از جهت ذاتش: «أولم یکف بربک أنه علی کل شیء شهید» (فصلت / آیه ۵۳)؛ ۲- علم به حق از جهت علم به آفاق و انفس: «سنریهم آیاتنا فی الآفاق و فی انفسهم حتی یتبین لهم أنه الحق» (فصلت / آیه ۵۳) (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳: ۳).

صدرا، با توجه به ویژگی‌هایی که برای حکمت و راه‌های تحصیل آن برشمرده است، نهایتاً آن را صراط مستقیم تحصیل معارف اولیاء قلمداد کرده و دلایل اطلاق این نام را برای حکمت چنین دانسته است: چون راهی است که جمیع انبیاء و اولیاء پیموده‌اند؛ و طریقی است که نسخ و تغییر و تخالف و تناقض در آن راه ندارد - زیرا از طرف خداوند و به توفیق و الهام اوست؛ و شیوه توحید است که افضل انبیاء و پیروان او آن را پیموده‌اند؛ و راه مستقیمی است که خداوند، پیامبرش را فرمان داده تا سلوکش را به مردم بیاموزد و آن‌ها را از سلوک راهی دیگر باز دارد - زیرا استقامت طریقی، سالک را در کمترین زمان به مقصد می‌رساند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۳۲۴-۳۲۶).

راه‌های وصول به حکمت نظری، سه طریق است و علاوه بر دو طریق رایج در حکمت، طریق سومی هم وجود دارد. او، دو طریق رایج در حکمت را حکمت محبتین و طریقه سوم را حکمت محبوبین نامیده است. در آن دو قسم از علوم و

نزد ابن سینا، فارابی، کندی و یونانیان قدیم؛ و تعریف صدرا بر اساس مشرب ذوقی و اشراقی و مباحث گسترده او پیرامون نحوه وصول به این نوع حکمت - که بر اساس تصفیه و تهذیب نفس می‌باشد - مشابه است با نظریات سهروردی (نصر و لیمن، ۱۳۸۳، ج ۱: ۴۵-۴۸).

۱-۴-۱- دو گونه حکمت در «قرآن» و حدیث

به اعتقاد صدرا، تقسیم حکمت به حکمت نظری و عملی، منطبق با آیات قرآنی است و از مجموع موارد استعمال لفظ حکمت در «قرآن» به دست می‌آید که حکمت، بیرون از دو امر نیست: ۱- علم به حقایق اشیاء؛ ۲- عمل به موجب آن‌ها. بدون شک، حکمت، کمال انسانیت است و آن نیز منحصر به دو چیز است: یکی شناخت خیر به دلیل خود خیر، و دیگری شناخت خیر برای عمل به آن. بازگشت اولی به علم و ادراک مطابق با واقع، و بازگشت دومی به فعل عدل است. اولی همان حکمت نظری، و دومی همان حکمت عملی است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۷: ۱۶۳-۱۶۵). بنابراین انقسام و دو شعبه شدن حکمت را هم «قرآن» به عنوان یک کتاب انسان‌ساز، کاملاً تأیید کرده؛ و هم این تقسیم منطبق است با سرشت و ساختار آدمی (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱: ۲۰-۲۲).

۱-۴-۱-۱- حکمت نظری

دایره معرفتی حکمت، آسمان‌ها و زمین‌هاست و عارف ربّانی، با مطالعه معلوماتش - یعنی شناخت خدا و صفات و افعال و ملک و ملکوت او - در بهشتی است به گستره آسمان‌ها و زمین.^۳ بنابراین حکیم، به عالمی عقلی شبیه عالم عینی تبدیل می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱: ۲۰-۲۱).

اهتمام اصلی، به اجزای برتر و اصلی‌تر حکمت نظری است؛ و برترین اجزای حکمت، مشتمل بر دو علم شریف است: الف) علم به مبدأ که مشتمل است بر معرفت حق، معرفت صفات

باطل تشخیص می‌دهد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰ الف: ۳۱). فرو رفتن در دنیا و زیاده‌روی در لذات و شهوات آن، مربوط به نسیان حکمت است و بالمآل سعادت اخروی هم منوط به حکمت است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۶: ۱۰۸-۱۰۹).

از مجموع کلام صدرا درباره حکمت عملی به دست می‌آید که حکمت، لبّ لبّ و ثمره خالص و ناب اخلاق دینی است و اصولاً ارسال انبیاء و کتب آسمانی، برای حکمت بوده است؛ زیرا حکمت، اولاً معدن تمام فضایل اخلاقی و دوری از تمام رذایل اخلاقی است، که تعالیم دینی به آن‌ها پرداخته‌اند؛ ثانیاً سعادت و خوش‌بختی حقیقی با حکمت به دست می‌آید، و بلکه عین سعادت است و دوری از آن، بالاترین شقاوت و بدبختی به شمار می‌آید.

۲- تطابق «قرآن» و حکمت

با توجه به اوصاف بلند حکمت و ابعاد گوناگون آن، می‌توان نتیجه گرفت که محتوای حکمت و ابعاد آن، اعم از حکمت نظری و عملی، معادل با «قرآن» است و تعالیم حکمت، چیزی جدا از تعالیم «قرآن» نیست؛ و این دو با یکدیگر برابرند. خداوند نیز فرموده است: رسالت انبیاء، تعلیم دو چیز است: یکی تعلیم کتاب و دیگری تعلیم حکمت (جمعه/ آیه ۲)؛ و پیامبر نیز فرموده است: «اوتیت القرآن و ما یعدله»، که همان حکمت است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۲۷۱-۲۷۲).

گذشته از این که در آیات قرآنی، «قرآن» به وصف حکمت و حکیم آمده است،^۴ صدرا وجوهی را برای حکیم بودن «قرآن» ذکر کرده است: نخست آن که «حکیم است؛ چون صاحب حکمت است و در آن آیاتی هست که بر علم ربوبی دلالت دارند» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۵: ۲۳). لذا هیچ علم ربّانی و مسئله الهی و

معارف، «قرآن» با سایر کتب آسمانی مشترک است؛ اما در «قرآن»، قسم سومی از حکمت هست که دارای برهانی محکم‌تر و مرتبه‌ای بالاتر و غایتی استوارتر است، و خداوند در این آیه به آن اشاره کرده است: «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ» (إسراء/ آیه ۹)، و آن حکمتی است که جز خالصان از دوستان و اولیاء صالح خدا - که در این آیات به آن اشاره شده - شخص دیگری به آن نمی‌رسد: «سنریهم آیاتنا فی الافاق و فی انفسهم حتی یتبین لهم أنّه الحق، أو لم یکف بربک أنّه علی کلّ شیء شهید» (فصلت/ آیه ۵۳). این نوع حکمت، مختص محبوبین خداست؛ چنان‌که آن دو نوع دیگر حکمت، از آن خواص محبین خداست، و به همه این‌ها در این آیه شریفه اشاره شده است: «فسوف یأتی الله بقوم یحبهم و یحبون» (مائده/ ۵۴) (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۷: ۱۵۷-۱۵۸). این نوع از حکمت - که صدرا آن را حکمت محبوبین نامیده - همان حکمت ویژه صدیقین است، که استشهاد از خدا بر خداست.

۱-۴-۲- حکمت عملی

هدف حکمت در بعد اخلاقی یا همان هدف حکمت عملی، «مباشرت به عمل خیر برای به دست آوردن هیأت برتری نفس بر بدن و انقهار بدن در برابر نفس و نیز تشبّه به خداست» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱: ۲۰-۲۲). حکمت، ریشه فضائل، برترین وسیله‌ها و رأس عبادت‌ها و معدن طاعات است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۸ الف: ۱۴۹). حکمت، سبب خوف و خشیت است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۶: ۲۰۰). نور این علم و روح آن، اصل تمام صفات اخلاقی است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۶: ۲۹۷). و «فضیلتی است که به واسطه آن، انسان بر سایر خلق در نزد خدا برتری می‌یابد» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰ ب: ۲۱)؛ و به کمک آن، حق را از

تعبیری که در بادی امر، هیچ شباهتی به حکمت مصطلح ندارند؛ اما وقتی کاربرد این کلمات را در دستگاه فکری صدرا مشاهده می‌کنیم، معنا و مفهوم آن‌ها را معادل با حکمت و یا از لوازم حکمت می‌یابیم. این تعبیر عبارت‌اند از:

(۱) نام‌های قرآنی حکمت: ملاصدرا در آثار خود، نام‌هایی برگرفته از «قرآن» را برای حکمت آورده است. در «کسر اصنام الجاهلیه»، اسامی «فقه»، «علم»، «ضیاء»، و «نور» را برشمرده است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰: ۱۸۹). در «تفسیر القرآن» گفته است: از این حقیقت ایمانی، به عبارات مختلف تعبیر می‌شود و در زبان شرع و عقل، به اسامی متعدد نامیده می‌شود. آنگاه این اسامی را برگرفته از شرع دانسته است:

– «نور»: «و من لم يجعل الله له نوراً فما له من نور» (نور/ آیه ۴۰).

– «فقه»: «لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ» (توبه/ آیه ۱۲۲).

– «علم الكتاب و السنة»: «يُزَكِّيهِمْ وَ يَعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ» (جمعه/ آیه ۲) (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۲۵۹-۲۶۲).

در «اسرار الآيات» و «مظاهر الالهيه»، اسامی قرآنی حکمت را «قرآن» و «نور» نام برده است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰-الف: ۳۲؛ همو، ۱۳۷۸-ج: ۱۱). در رساله «سه اصل»، نام‌های «نور» – «قد جاءكم من الله نور و كتاب مبين» (مائدة/ آیه ۱۵) – «علم» و «فقه» را ذکر کرده است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱-الف: ۷۳-۷۸).

(۲) ایمان حقیقی: صدرا به این نکته تصریح کرده است که: «ایمان همان حکمت است و مؤمن حقیقی همان حکیم است» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۲۶۰)؛ و «حکیم حقیقی همان مؤمن حقیقی است» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۹: ۱۳۹-۱۴۰). ترادف ایمان و حکمت و استعمال این

حکمت برهانی و معرفت کشفی نیست، مگر این‌که اصل و فرع و مبدأ و غایت و ثمره و خالص آن در «قرآن» است؛ به طوری که هر سوره‌ای از سوره‌های «قرآن» مشتمل است بر نهایت افکار حکمای اول و اسرار و رازهای اولیای پیشین (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۶: ۵).

دیگر آن‌که کلماتی چون «حکمت»، «قرآن»، «کلام» و «نور»، در فرهنگ واژگان صدرا به معنای مرتبه عقل بسیطی است که تمام حقایق اشیاء و هویات وجودی آن‌ها، در آن به اجمال و خلاصه جمع و مندرج است و حکمت، علم اجمالی در عین کشف تفصیلی است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰-الف: ۴۱ و ۳۱). پس «قرآن» حکیم است از آن جهت که دارای مقام عقلی قائم به ذاتی است که در آن، حقایق اشیاء به وجه بسیط اجمالی نهفته است. لذا ذات «قرآن»، بدون صفتی زائد عالم بر اشیاء است، آن گونه که هستند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۳: ۵۲-۵۳؛ همان، ج ۸: ۲۸۹-۲۹۰).

بدین ترتیب، ملاصدرا نام‌هایی مأخوذ از «قرآن» و حدیث را برای حکمت برگزیده که بیان‌کننده رابطه عمیق حکمت متعالی اسلامی با «قرآن» است.

«قرآن» با تعبیر مختلفی از حکمت یاد کرده و از جمله، حکمت را قرآن نامیده است. این لازمه تطابق کامل علم «قرآن» و حکمت است و نتیجه حاصله آن است که فهم قرآن، همان فهم حکمت است؛ زیرا «قرآن» نیز هم حکیم است و هم حکمت.

۳- تعبیر گوناگون حکمت از نگاه ملاصدرا

صدرا، در عین آن‌که غالباً محتوای مورد نظر خود را با کلمه «حکمت» معرفی کرده و کمتر به اصطلاح «فلسفه» توجه کرده، با این حال، تعبیر متفاوتی را برای حکمت به کار برده است؛

را باید در مدت ۵۰ سال آموخت» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱-الف: ۱۰۲-۱۰۴).

صدرا، مصادیق علم حقیقی را چنین برشمرده است: علم توحید (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱-الف: ۹۷) که آن نیز عبارت است از علم به ذات خدا و صفات و افعال و کتب و رسل او (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۵: ۲۷۴). به تعبیر دیگر، «علم حقیقی همان علم به مبدأ و معاد و علم به احوال نفس است» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰-ب: ۳۳). او در رساله «سه اصل»، علم حقیقی را علم به بطون «قرآن» و حدیث معرفی کرده است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱-الف: ۸۰). همچنین در نظر او، مصادیق علم غیرحقیقی عبارت‌اند از: علم فقه، ظاهر تفسیر، کلام، خلافیات فقه، معانی و بیان، لغت، صرف و نحو، طب، نجوم و فلسفه (بحثی) (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱-الف: ۱۰۲-۱۰۴؛ همو، ۱۳۸۶: ۲۳۴).

بر این اساس، دانش ظاهر تفسیر، فلسفه بحثی و کلام از علوم غیرحقیقی‌اند؛ و حکمت و علم به بطون «قرآن» و حدیث، از علوم حقیقی‌اند؛ و بلکه علم حقیقی منحصر به آن‌هاست.

۴) علم ممدوح: این علم، در برابر علم مذموم قرار دارد و بالاترین مرتبه آن، حکمت است و آن عبارت است از علم به خدا و صفات و افعال او و جریان سنت و قانون او در خلق و حکمتش در ترتب آخرت بر دنیا (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۳۵۴).

۵) علم مکاشفه: مقصود از علوم مکاشفه، علم به خدا و ملائکه و کتب و رسل و اولیاء و علم معاد و روز قیامت است، و علوم معامله یعنی تحصیل حسن خلق (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۳: ۱۷۵-۱۷۶). علوم مکاشفه، فاضل‌ترین جزء حکمت است و در میان علوم مکاشفه نیز شناخت و معرفت خدا، افضل و بالاتر است؛ زیرا مطلوب بالذات و خیر حقیقی است و به هیچ معرفت

دو کلمه در کنار هم، در آثار صدرا بسیار به چشم می‌آید. وی دلیل این ادعای خود را به نحوی بسیار تمام و واضح، مستفاد از آیات قرآنی دانسته است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۷: ۱۸۸).

با توجه به عنایت خاص صدرا در استعمال اصطلاح ایمان حقیقی و کاربرد زیاد آن در جای جای آثارش، ویژگی‌های ذیل را می‌توان برای ایمان برشمرد:

۱- ایمان از مقوله معرفت و شناخت است. صدرا، برای ایمان نیز همچون حکمت، دو درجه قائل است: یک درجه از آن، مرتبه‌ای از علم و نوعی تحوّل معرفتی و علم به مبدأ و معاد است، که معادل حکمت نظری است. اما ایمان در درجه دوم، عمل به مقتضای علم، پیمودن مؤدای آن و تقوا به موجب آن است، و لذا نفس را از هوای نفسانی باز می‌دارد؛ این رتبه نیز همان حکمت عملی است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۱۳۰؛ همان، ج ۵: ۲۷ و ۳۳ و ۶۴).

۲- ایمان، امری اعطایی و نوری در قلب‌هاست؛ نوری است که خدا بر دل مؤمن می‌افکند و با این نور، انوار عالم غیب بر او کشف می‌شوند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱-الف: ۶۴ و ۸۸؛ همو، ۱۳۷۹، ج ۴: ۲۷۱ و ۳۲۳).

۳) علم حقیقی: صدرا درباره ویژگی‌های علم حقیقی گفته است: علم حقیقی، نوری است از سوی خدا بر دل بنده او که از راه دل، بر زبان؛ و از غیب، به شهادت او ظهور می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱-الف: ۱۲۸؛ همو، ۱۳۷۸-ج: ۴).

این ویژگی، همان ویژگی ایمان است که پیشتر بیان شد. علم حقیقی، هدف اصلی و کمال حقیقی و موجب قرب به خداست (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱-الف: ۹۷). «علوم حقیقی سخت‌ترند و طریقه علوم غیرحقیقی آسان‌تر است. این‌ها را در شش ماه یا کمتر می‌توان آموخت؛ اما علوم حقیقی

وجود ندارد، بنابراین حکمت، موهبتی ربّانی است که با سعی و اکتساب به دست نمی‌آید. او، شرط دست‌رسی به این فضل الهی را تجرّد از پوشش بشری و لباس وجود مادی، و از طریق زهد حقیقی معرفی کرده است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۳: ۵۱-۵۲؛ همو، ۱۳۸۰-الف: ۳۱-۳۲).

۴- ویژگی‌های حکیم

معلم حکمت غیر از مفیض و موجد و مُخرج حکمت از قوه به فعل است. براهین قاطع دلالت دارند بر این‌که فیاض معارف، خداوند سبحان است ولی معلم حکمت، نبی(ص) است. صدرا این مطلب را به تفصیل بیان کرده است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۷: ۱۶۵-۱۶۷). اما استفاده از معدن نبوت ختمیه، یا بدون واسطه است که برای اولیاء حاصل می‌شود، و یا به واسطه اولیا برای علما حاصل می‌شود؛ و استفاده عوام مردم نیز به طریق حکایت و تمثیل است» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۱۳۰).

هنگامی حصول علم به متابعت از نبی(ص) میسر است که شخص، از حدّ عقلانی به نور کشف و مکاشفه برسد و از آینه باطن شخص، راهی به باطن نبوت و ولایت پیدا شود. صدرا، راه آن را راه محبت و پیمودن طریق متابعت از نبی(ص) دانسته است؛ به طوری که سرانجام، به برخی از آنچه ایشان رسیده‌اند، می‌رسد و از آب یقین سیراب می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۳: ۲۹۸).

«خداوند، اولی به علم و حکمت و اوّل حکیم و صادق‌ترین حکماء است» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۳۵۸؛ همو، ۱۳۷۸-الف: ۲۱۲). پس از او، نام حکیم به کسی اطلاق می‌شود که به علوم الهی و علم النفس و علم احوال معاد دانا باشد؛ چرا که سایر علوم، صناعت و سیره‌اند و اهل آن‌ها، تنها موصوف به همان صناعت و سیره هستند و اطلاق نام حکیم بر آن‌ها روا نیست (صدرالدین شیرازی،

دیگری وابسته نیست؛ بلکه سایر معارف، عیب و خدمه آن هستند. اما تفاضل میان علوم مکاشفه بستگی دارد به میزان واسطه میان این علوم با شناخت و معرفت خدا (علم الهی)؛ هر چه واسطه با شناخت خدا کمتر باشد، آن علم افضل است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰-ب: ۷۲-۷۳).

۶) ذکر حقیقی: به باور صدرا، هیچ گروهی از مردم، بیشتر از حکیم الهی به توصیه در باب ذکر بسیار و مداومت بر آن، عمل نمی‌کند. او، میان موضوع اهتمام و تفکر غالب نحوی، لغوی، منجم، طیب، و فقیه با حکیم مقایسه کرده و سپس درباره حکیم گفته است: «فإن موضوع علمه و مادة صناعته هو الموجود المطلق و الاله الحق. فتمام عمره مشغولٌ بالحقّ و جمیع هممه مصروفٌ بالكشف عن توحیده و تقدیس صفاته و احکام افعاله و معرفة نعوته و اسمائه و آیاته. فلا شغل له الا ذکر الله و ذکر آلائه» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۷: ۲۶۲-۲۶۴).

۷) فضل و فیض الهی: حکمت، بزرگ‌ترین بخشش است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۶: ۶۶۷). به شهادت آیه شریفه «و علمک ما لم تکن تعلم و کان فضل الله علیک عظیماً» (نساء/ آیه ۱۱۳)، به هر کس حکمت داده شود، خیر کثیر داده شده است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱: ۱۰).

صدرا، در ذیل آیه چهارم سوره جمعه، یعنی آیه «ذلک فضل الله یؤتیه من یشاء و الله ذوالفضل العظیم»، در تعریف فضل گفته است: آنچه به واسطه آن، انسان بر جمیع آنچه در این عالم است برتری می‌یابد و به واسطه آن، مستحقّ مسجود بودن ملائکه می‌گردد عبارت است از ایمان به خدا و علم به حقایق، آن چنان که هستند، و تجرّد از عالم حسّ (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۷: ۱۷۶).

او، در توضیح این مطلب که چرا حکمت فضل و بخشش الهی است، استدلال کرده است که چون در حقیقت هیچ حکیمی جز خداوند

بدین ترتیب، صدرا طرق تحصیل حکمت را منحصر به برهان نکرده و به درجه‌ای بالاتر و درجه‌ای فروتر از آن نیز قائل است. پس طرق تحصیل حکمت، سه راه است: عیانی، برهانی، و سماعی و تقلیدی. حکمت به نحو عیانی برای نبی(ص) حاصل است و به تبع او، برای اولیاء الله از اهل بیت نبوت و ولایت نیز حاصل است. حکمت برهانی برای حکمای امت حاصل می‌شود؛ و حکمت سماعی و تقلیدی نیز برای عوام از اهل ایمان حاصل است. البته همه این‌ها از اشراق نور نبوت به اراضی قابلیت قلب‌های ایشان است؛ جز آن‌که در اولی، وقوع نور است و در دومی، عکس آن و در سومی، ظل و سایه آن است: «و من لم يجعل الله له نوراً فما له من نور» (نور/ آیه ۴۰) (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۷: ۱۷۶).

نشانه صحت امور حکمی، معادل بودن آن‌ها با «قرآن» است. معقولات، میان اهل دین و اهل کفر مشترک‌اند. معقول، حکم عقل است به برهان عقلی و برای هر عاقلی میسر است، اما حکمت الهی از این قبیل نیست؛ زیرا «موهبتی الهی است که به هنگام تجلی صفات احدیت و فنای اوصاف خلقت، به قلوب انبیاء و اولیاء وارد می‌شود و نشانه صحت آن، معادل بودن با «قرآن» است. بلکه حکمت عین «قرآن» است؛ چنان‌که رسول خدا(ص) فرمود: «اوتیت القرآن و ما يعدله»، که به حکمت اشاره دارد. بنابراین حصول حکمت، به فتح باب خزائن حکمت از سوی خداست و مختص به مشیت اوست، نه به خواست خلق و دواعی و انگیزه‌های ایشان و جمع‌آوری اسبابی از قبیل کتاب، استاد و اسناد عالی؛ زیرا خداوند حکمت را به هر کس که بخواهد عطا می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۱۷۱-۱۷۲).

حکیم، از نور نبوت و ولایت بهره می‌گیرد؛ به ویژه در شناخت احوال آخرت و احوال قیامت

۱۳۸۰-ب: ۶۱-۶۲؛ همو، ۱۳۷۹، ج ۲: ۳۶۰-۳۶۲). این افراد نیز در شمار مصادیق اسم حکیم قرار نمی‌گیرند: (۱) انسان توانا و ممارس در مسائل فقهی و کلامی؛ (۲) کسانی که تنها رسوم جدلی و مسائل اختلافی را می‌دانند و به علوم دینی آگاهی ندارند؛ (۳) کسانی که به حقایق تفسیر «قرآن» آگاهی ندارند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۲۶۱).

حکماء، راسخان در علم و کاملان در معرفت الهی هستند و در مقابل علمای ظاهر، علمای باطن نامیده می‌شوند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰-الف: ۲۵-۲۶). «ایشان، به سبب افزایش عقل‌هایشان، بر تحمل آنچه علمای ظاهر قادر نیستند توانایی دارند» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۲۰۵).

و سرانجام از نظر صدرا، حکیم کسی است که جامع علوم الهی، طبیعی، ریاضی، منطقی و خلقی است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۳۵۹-۳۶۰). به اعتقاد وی، فهم درست از مسائل حکمی، مستلزم جامعیت در علوم مختلف است و در غیر این صورت، باید به تقلید اکتفا کرد و متصلی بحث و مجادله نگردید. شیوه راستین حکمت، شیوه برهانی و استدلالی است؛ آن هم برهان مفید یقین. روش کار حکیم و فقیه متفاوت است؛ زیرا روش فقیه، قیاس فقهی است که اضعف ادله و مفید ظن است، نه یقین. ظن برای امور عملی راه‌گشاست؛ ولی در حکمت، ظن کافی نیست و تحصیل یقین، شرط است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۷: ۸۲). به همین دلیل، روش صدرا هم در کتب حکمت، برهان و کشف است؛ و معتقد است کشف تام و کامل در عقلیات صرف، منوط به دو چیز است: یکی برهان و حدس؛ و دیگری یاری جستن از ریاضت‌های شرعی و حکمی و مجاهدت‌های علمی و عملی (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱-ب: ۲: ۴۴۵).

یک یا دو نفر - بیشتر یافت نمی‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰ الف: ۲۵). «آن‌ها اساطین حکمت و تأله هستند که چون منجمان و ستاره‌شناسان، رصد عقلی و مشاهدات عقلی دارند» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۶: ۱۶۴).

«حکیم، مؤمن حقیقی است» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۵: ۱۳۹-۱۴۰)؛ و «پیامبران نیز از جنس حکماء و از میان آن‌ها هستند» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۱: ۲۲؛ همو، ۱۳۸۶: ۶۳۹)؛ «ایشان، حکمای الهی و علمای ربّانی هستند که در اصطلاح شریعت، به آن‌ها اولیاء و صدیقین گفته می‌شود» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰ ب: ۷۴-۷۵) و در مقابل علمای دنیا، علمای آخرت نامیده می‌شوند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰ ب: ۱۵۹).

حکیم، متخلّق به اخلاق پیامبر(ص) است. این ویژگی موجب استعداد قبول معارف الهی می‌شود که بر قلب پیامبر افزوده شده‌اند؛ چرا که «و من یطع الرسول فقد اطاع الله» (نساء/ آیه ۸۰). اما کسی که متأدّب به آداب پیامبر(ص) و متخلّق به اخلاق او نباشد، حال او چنان است که «سواء علیهم أنذرتهم أم لم تُنذرهم لا یؤمنون» (بقره/ آیه ۶) (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۷: ۱۷۷).

نتیجه‌گیری

برخی نتایج مهم این مقاله که عمدتاً با هدف تطبیق حکمت و دین به معنای اعمّ و حکمت و «قرآن» به طور اخصّ دنبال شد، چنین است:

نخست می‌توان گفت که حکمت، با انبیاء آغاز شده و تاریخ آن به گستره تاریخ نبوت است. حکیمان بزرگ یا موصوفان به حکمت، که تعدادشان انگشت‌شمار است، با واسطه یا بی‌واسطه در مکتب انبیا درس آموخته‌اند؛ پس پیوند عمیقی میان نبوت و حکمت برقرار است و اساساً تعلیم حکمت و کتاب، از اهداف بعثت انبیاء است.

و آنچه ورای محسوسات و از عجایب ملکوت و احوال آخرت و سرانجام نفوس و درجات آن‌ها در روز قیامت است. در این امور، فکر نمی‌تواند چندان جولان دهد و لذا به ناچار در ادراک و نیل به آن‌ها، باید از طریق نبوت و ولایت وارد شد؛ زیرا درک آن‌ها، فوق طراز عقل است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۳۶۰).

بنابراین، صدرا منابع اصلی بدایع حکمی و تعالیم فلسفی خود را کتاب، سنت و روش پیامبر(ص) دانسته، نه اندیشه‌های بحثی و قیل و قال (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰ الف: ۱۴۷). «معارف الهی، خصوصاً آنچه مربوط به آخرت است و عقل بحثی به آن نمی‌رسد، باید از مشکات نبوت خاتم پیامبران، به توسط اولین وصی او فرا گرفته شود؛ زیرا پیامبر فرمود: من شهر علم و علی(ع) باب آن است» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰ الف: ۳۴۲).

صدرا، اثبات حدوث زمانی عالم را با استفاده از برهان و «قرآن» میسر دانسته (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰ الف: ۱۵۰)؛ و یا حل مسئله معاد جسمانی را با استفاده از این منابع ارائه کرده است: کتاب الله، حدیث نبی(ص) و عترت او، کلمات و اشاراتی در کتب بزرگان صوفیه (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۵: ۲۹۰). و نهایتاً این که صدرا، شاهد صحّت همه آن مسائل فلسفی را که در آن‌ها متفرد است، کتاب خدا و سنت نبی و احادیث اهل بیت(ع) معرفی کرده است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳: ۱۱).

به عقیده صدرا، حکیم کسی است که در علم و عمل کامل است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۶: ۴۴۰) و «در هر عصر و دوره‌ای، بر این کمال و برتری، فاضلان در علم و برگزیدگان در عمل گواهی می‌دهند» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۶: ۶۶۸). رهروان این راه بسیار نادرند و از این رهروان، در هر زمان جز عده‌ای انگشت‌شمار -

پیامبران، از جنس حکماء و فردی از میان ایشان بوده‌اند و معلمان حقیقی حکمت به شمار می‌آیند. حال اگر چنین است، حکمتی، حکمت حقیقی است که برگرفته از مشکات و کانون نبوت باشد؛ و در غیر این صورت، حکمت‌هایی که برگرفته از عقول ناقص و آلوده هستند، بر صراط مستقیم نیستند و راه آن‌ها، راه غیر انبیاء است؛ و لذا نسخ و تغییر و تناقض بسیار در آن‌ها راه دارد.

بدین ترتیب، منابع اصلی حکمت صدرایی، کتاب^۵ و سنت و روش پیامبر است؛ نه اندیشه‌های بحثی و قیل و قال‌های رایج. او، پس از تتبع کامل در آثار حکمای مشهور و کتب متداول زمان خود، تنها «قرآن» را یگانه ملجاء و پناه خود یافته و حکمتی آغاز کرده برگرفته از «قرآن» و تفسیری نگاشته سراسر حکمت. او، «قرآن» و حدیث نبوی را منبع ابداعات فلسفی خود ذکر کرده و حکمتش را متفاوت با حکمت‌های متداول دانسته و آن را حکمتی متعالی و قرآنی خوانده است. صدرا، حکمای زمانش را به متابعت نبی(ص) و «قرآن» دعوت کرده و معیار «قرآن» را نشانهٔ صحت حکمت معرفی کرده و گفته است: حکمتی صحیح است و متعالی که معادل «قرآن»، بلکه عین «قرآن» باشد؛ که پیامبر(ص) فرمود: «اوتیت القرآن و ما یعدله»، یعنی حکمت.

بنابراین «قرآن» هم حکمت است و هم حکیم. حکمت است؛ چون علمی اجمالی است در عین کشف تفصیلی، و حکیم است؛ چون دارای حکمت است و مقام عقلی قائم به ذاتی دارد که حقایق اشیاء، به وجه بسیط اجمالی در آن نهفته‌اند. پس «قرآن»، در محتوا حکمت است و به گفتهٔ صدرا، تنها ۶۰۰ آیهٔ فقهی دارد و بقیهٔ آیات، حتی قصص قرآن، در باب حکمت و معرفت الهی است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۵۵-۵۹؛ همان، ج ۶: ۴-۵). «قرآن»، تعبیری چون «ضیاء»، «نور»،

«علم» و «فقه» را دربارهٔ حکمت به کار برده که هر کدام، به ویژگی خاصی از حکمت اشاره می‌کنند. از مجموع دیگر تعبیر صدرا که آن‌ها را به عنوان معادل حکمت به کار برده، دانسته می‌شود که حکمت مورد نظر او، علم حقیقی است و علم حقیقی، غیر از بحث ظاهر تفسیر «قرآن» و فلسفهٔ بحثی است؛ بلکه علم حقیقی، علم تفسیر باطن «قرآن» و حکمت حقیقی است.

نتیجهٔ دیگر آن‌که اگر «قرآن»، حکمت و دعوت نبی(ص) به حکمت است و نخستین معلمان حکمت انبیاء بوده‌اند، پس مفیض حکمت، خداست. حکیم حقیقی خداست و اول حکیم و صادق‌ترین حکیم اوست. بنابراین حکمت حقیقی تنها در نزد اوست و حکمت حقّه، حاصل فیض و موهبت الهی است و با اکتساب و تعقل و تدریس و کتاب و استاد و اسناد، به دست نمی‌آید.

حکمت، غیر از فلسفه است. حکمت، صرف رسیدن به درجهٔ معقول و ترقی از محسوس نیست. حکمت، تخلّق و زهد و طهارت و تجلی در جان و روح آدمی است. برترین اجزای حکمت نیز علم الهی و علم به مبدأ و معاد است و گسترهٔ معرفتی آن، آسمان‌ها و زمین است؛ زیرا موضوع حکمت، خدا، صفات و افعال اوست، که به پهنای عالم است.

دیگر آن‌که آنچه صدرا در اوصاف حکیمان و یا شرایط تحصیل حکمت آورده، با شرایط تحصیل علم «قرآن» و دانش تأویل، بسیار مشابهت دارد. فهم «قرآن» نیز محتاج اخلاص، زهد و تقوی، تبری و حریت، تضرع و دعا، و تخلّق به اخلاق نبی(ص) است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۲۲۸؛ همان، ج ۴: ۵۳؛ همو، ۱۳۸۶: ۹۹). فهم «قرآن» نیز حاصل فضل و موهبت الهی است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۳۵۹؛ همان، ج ۷: ۲۸۱-۲۸۳؛ همو، ۱۳۸۰ الف: ۹۶).

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- فیض کاشانی نیز در «المحجة البيضاء»، گفته است: فلسفه‌ای که جامع همه علوم عقلی حقیقی است و با تغییر زمان و تبدل ادیان، تغییر و تبدل ندارد، در عرف فلاسفه، «حکمت» نامیده می‌شود (فیض کاشانی، بی‌تا، ج ۱: ۷۱).
- ۲- دکتر نصر درباره ترجمه اصطلاح حکمت گفته است: «هانری کربن، در ترجمه اصطلاح حکمت - بدان معنی که نزد سهروردی و حکمای متأخری چون ملاصدرا مفهوم است - اصطلاح تئوسوفی (Theosophie) را در معنای حکمت الهی، به جای فلسفه به کار برده است و ما نیز با ترجمه «حکمت متعالیه» در زبان انگلیسی به «Transcendent Theosophy» ترجمه کربن را تأیید کرده‌ایم» (نصر و لیمن، ۱۳۸۳، ج ۱: ۴۷).
- ۳- در «قرآن کریم» آمده است: «و جنّة عرضها السموات و الارض» (آل عمران/ آیه ۱۳۳).
- ۴- در این باره می‌توان به آیاتی چون «یس و القرآن الحکیم» (یس/ آیات ۱-۲) و «و آتیناه الحکمة و فصل الخطاب» (ص/ آیه ۲۰) اشاره کرد.
- ۵- گفتنی است که ملاصدرا، حتی با کتاب‌های مقدّس دیگر ادیان چون «تورات» و «انجیل» هم آشنایی داشته؛ و در «اسفار» و دیگر کتب خود، مطالبی از آنها نقل کرده است.

منابع:

۱. قرآن کریم.
۲. اعوانی، غلامرضا. (۱۳۸۴ش). چرا ملاصدرا را صدرالمتألّهین نامیده‌اند، خردنامه صدر. بنیاد حکمت اسلامی صدر. شماره ۴۲، صص ۸-۱۳.
۳. سبزواری، ملا هادی. (۱۳۷۶ش). رسائل حکیم سبزواری. تعلیق، تصحیح و مقدمه سید جلال الدین آشتیانی. تهران: اسوه.
۴. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۳ش). المشاعر. مقدمه و تعلیقات هنری کرین. تهران: طهوری.

اهل تأویل حقیقی «قرآن» نیز حکیم، نادره زمان، مؤمن حقیقی و از راسخان در علم و حکمت‌اند. ایشان نیز معادن احکام کتاب و سنت و علمای باطن‌اند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۷: ۱۱۲-۱۱۳؛ همو، ۱۳۸۱-الف: ۲۴). در نتیجه، حکمت و تأویل، هم از جهت معلّم و مفیض، و هم از جهت محتوا و گستردگی موضوع، و هم به جهت طریقه تحصیل، و هم به دلیل منبع خیر و سعادت بودن، یکی هستند. معلّم هر دو (کتاب و حکمت) نبی است؛ و مفیض هر دو خداست؛ و موضوع هر دو مبدأ و معاد است؛ و طریقه تحصیل هر دو، ترقی از محسوس و معقول و رسیدن به مکاشفه و شهود و تقوی و طهارت است؛ و نیز هر دو برای خیر و سعادت‌اند و در هر زمانی، اهل آن اندک و انگشت‌شمار است.

۵. همو. (۱۳۷۸شالف). *حدوث العالم*. تصحیح و تحقیق سید حسین موسویان. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
۶. همو. (۱۳۷۸ش ب). *سه رساله فلسفی*. مقدمه و تصحیح سید جلال‌الدین آشتیانی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۷. همو. (۱۳۷۸ش ج). *المظاهر الإلهية*. تصحیح، تحقیق و مقدمه سید محمد خامنه‌ای. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
۸. همو. (۱۳۷۹ش). *تفسیر القرآن الکریم*. جلد ۷-۱. قم: بیدار.
۹. همو. (۱۳۸۰شالف). *اسرار الآيات*. ترجمه محمد خواجه‌جوی. تهران: مولی.
۱۰. همو. (۱۳۸۰ش ب). *کسر اصنام الجاهلیة*. تصحیح، تحقیق و مقدمه محسن جهانگیری. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
۱۱. همو. (۱۳۸۱شالف). *رسالة سه اصل*. تصحیح، تحقیق و مقدمه سید حسین نصر. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
۱۲. همو. (۱۳۸۱ش ب). *المبدأ و المعاد*. جلد ۱-۲. تصحیح، تحقیق و مقدمه محمد ذبیحی و جعفر شاه‌نظری. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
۱۳. همو. (۱۳۸۵ش). *مجموعه رسائل فلسفی صدر المتألهین*. تحقیق و تصحیح حامد ناجی اصفهانی. تهران: حکمت.
۱۴. همو. (۱۳۸۶ش). *مفاتیح الغیب*. تصحیح، تحقیق و مقدمه نجفقلی حبیبی. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
۱۵. همو. (۱۹۸۱م). *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة*. جلد ۱-۹. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۶. فیض کاشانی، مولی محسن. (بی تا). *المحجّة البيضاء*. جلد ۱. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۷. نصر، سید حسین. (۱۳۸۲ش). *صدر المتألهین شیرازی و حکمت متعالیه*. ترجمه حسین سوزنجی. تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.
۱۸. نصر، سید حسین؛ لیمن، الیور. (۱۳۸۳ش). *تاریخ فلسفه اسلامی*. جلد ۱. تهران: حکمت.